

Mariya Chepil, Oresta Karpenko

Wychowanie dzieci w rodzinie ukraińskiej: historiografia problemu

Pedagogika Rodziny 3/4, 159-174

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Mariya Chepil

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Oresta Karpenko

Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Iwana Franki w Drohobyczu

Wychowanie dzieci w rodzinie ukraińskiej: historiografia problemu

Children education in Ukrainian family: historiography of the problem

Wprowadzenie

Pośród aktualnych czynników umocnienia ukraińskiego państwa, miejsce szczególnie ważne zajmuje przekazanie tradycyjnych doświadczeń narodu ukraińskiego odnośnie budowania silnej i spójnej rodziny. Zgromadzenie Generalne Organizacji Narodów Zjednoczonych, uznając wychowanie w rodzinie za zadanie pierwszoplanowe, podjęło uchwałę, by corocznie w dniu 15 maja obchodzić uroczyste Międzynarodowy Dzień Rodziny.

W warunkach ekonomicznego i duchowego kryzysu we współczesnej Ukrainie, lecz także w związku z marzeniami o komfortowym życiu, bardzo wielu współczesnych młodych ludzi nie zna swego rodowodu, nie wiedzą oni, gdzie są mogiły ich rodziców i dziadków. Poważnym problemem dla ukraińskiego dziecka jest nihilizm, apatia, poczucie zagubienia, nadmierne akcentowanie życia seksualnego, a także skłonność do niezdrowego sposobu życia: alkoholizm, palenie tytoniu, narkomania. Dostrzegamy deficyty charakteru, ignorowanie zasad duchowego życia rodzinnego, zanika poczucie wstydu, niewinności, poczucie humoru, pragnienie służenia innym ludziom. Zanika potrzeba monogamicznej

rodziny, a pozamażeńskie stosunki nie sprzyjają kształtowaniu u dzieci właściwego poziomu cnót i wartości moralnych.

Nagłą potrzebą jest zatem odrodzenie tradycyjnego statusu rodziny ukraińskiej z jej niewzruszonym autorytetem, małżeńską wiernością, szacunkiem wobec rodziców, miłością do dzieci – jako podstawowymi mechanizmami stabilizacji stosunków międzypokoleniowych, jednak rodzina wymaga obrony przed szkodliwymi antyhumanistycznymi informacjami dostarczanymi dzieciom przez multimedia współczesne, rujnącymi stan ich młodych dusz. Dlatego istotnym zadaniem współczesnej pedagogiki ukraińskiej jest doprowadzenie do odrodzenia w ich świadomości życiowego fundamentu rodzinnego doświadczenia wychowawczego i jego wplecenie w podstawowy nurt procesu wychowania.

A przecież ukraińska tradycja wychowawcza wskazuje wyraźnie, iż dziecko rozwijało się przede wszystkim w przestrzeni rodziny – cerkwi – szkoły i środowiska. Z dawien dawna Ukraińcom właściwy był kult rodu i ogniska domowego. To przecież poprzez świadomość rodu i dzięki niemu każdy człowiek dochodzi do swojego wizerunku Ojczyzny, szczerych, głębokich i uczciwych rozmyślań na temat najistotniejszego sensu życia ludzkiego. Świadomy kult rodu zobowiązuje człowieka do uczciwego i moralnego życia. Od rodu do narodu i nacji – to naturalna droga rozwoju każdego dziecka, kształtowania i rozwijania jego osobowości, patriotycznego nastawienia, narodowej świadomości oraz dojrzałości obywatelskiej.

Definicja pojęć: „familia”, „rodzina”, „wychowanie rodzinne” w pedagogice ukraińskiej. Wnikliwa analiza podstaw źródłowych wskazuje wyraźnie, iż termin „wychowanie” wywodzi się od słów „chować”, „strzec przed niebezpieczeństwem, śmiercią, chorobą”, „złymi oczami”, które wraz z upływem czasu nabrały ogólniejszej treści, która zaczęła być rozpatrywana jako „proces wywierania systematycznego wpływu na kierunek rozwoju kulturalnego, kształtowanie światopoglądu, świata duchowego i postępowania moralnego dzieci i młodzieży”. Pojęcie to narodziło się „jako źródło transmisji ludzkiej wiedzy i doświadczenia od jednego pokolenia do drugiego” i realizowane było w ciągu życia i w kontekście potrzeb człowieka [Fedorenko D., Fedorenko O. 2005, s. 40–42].

Krocząc śladami refleksji M. Stelmachowycza, słowo „wychowanie” w szerokim znaczeniu objaśnia się jako istotne zjawisko życia rodzinnego i społecznego. Bardziej konkretnie treść owego pojęcia analizują A. Kuźmiński i W. Omelianenko. Interpretują oni wychowanie jako wpływ społeczeństwa na formowanie osobowości, proces działań pedagogów, instytucji społecznych (rodziny, przedszkolnych zakładów wychowawczo-opiekuńczych, szkół ogólnokształcących i in.), nastawionych na zagwarantowanie warunków optymalnych fizycznego, psychicznego i społecznego rozwoju osobowości. W węższym znaczeniu pedagogzy pojmują wychowanie jako systematyczny wpływ dorosłych (rodziców, nauczycieli i in.) na postępowanie dzieci w celu rozwijania u nich określonych

wartości moralnych: śmiałości, odpowiedzialności, niezależności, wytrwałości i zdyscyplinowania. [Kuzmiński, Omelianenko 2006, s. 17].

Wychowanie jako proces „celowego, systematycznego kształtowania osobowości” (w szerokim znaczeniu), a w węższym jako „planowy wpływ rodziców i szkoły na wychowanie” interpretuje S. Honczarenko [Honczarenko 1997, s. 53]. W jego przekonaniu wychowanie, zwłaszcza moralne, które pozostaje „jednym z najważniejszych rodzajów wychowania”, powinno rozpoczynać się w rodzinie, a potem należy je kontynuować w placówkach przedszkolnych, szkołach ogólnokształcących, a jeszcze później w szkołach wyższych i innych placówkach dydaktyczno-wychowawczych [Honczarenko 1997, s. 216].

Pojęcia „ród”, „familia”, „rodzina” są często stosowane w społecznych relacjach. Idąc śladami interpretacji „Nowego Słownika Języka Ukraińskiego” – ród to „rodzina, cały szereg pokoleń, które wywodzą się od jednego wspólnego przodka” [Jeremenko, Słypusko 2000, s. 915]. Rodzina to „grupa ludzi złożona z mężczyzny, kobiety, dzieci oraz innych bliskich krewnych, którzy zamieszkują razem; słowa bliskoznaczne: rodzina, pokrewieństwo; [Ibidem, t7, s. 7]; rodzina, rodzinne, familia, pokrewieństwo” [Ibidem, s. 216].

Słowo „ród” wraz ze słowem „rodowód” jest tłumaczone przez A. Bogusza jako „rodzinny krzew, drzewo rodzinne, które znać powinien i szanować każdy jego członek”. [1990, KDPU, s. 24].

Na kartach rodzinnej encyklopedii rodzina jest rozpatrywana jako podstawa państwa, bez której nie mogą istnieć narody, w której panuje szacunek wzajemny i pomoc, kształtują się wszystkie najważniejsze składniki zdrowego społeczeństwa, wzrasta duchowy rdzeń osobowości, podstawy jego moralności, poczucie narodowej przynależności oraz pojmowania otaczającego świata [Arwat 2000, s. 217].

Zdaniem J. Rudenki, rodzina to „naturalne centrum ludzkich uczuć”, gdzie „rodzą się i pogłębiają miłość do matki i ojca, do babci i dziadka, do rodu i narodu, szacunek dla języka ojczystego, historii, kultury, szacunek dla przodków, troska o przechowywanie i wzbogacanie ich testamentu”, w którym rozwijają się „uczucia dobroci, czujności, sumienia, sprawiedliwości, miłosierdzia, miłości do ojczystego kraju, jego wspaniałej przyrody i wszystkiego, co żyje” [Rudenko 2003, s. 44].

Pojęcie „wychowanie rodzinne” rozpatrujemy jako wychowanie w rodzinie i dlatego koncentrujemy się na słowie „rodzina”. W świetle badań O. Lubar, M. Stelmachowycza i D. Fedorenko, wielka rodzina jest znana na Ukrainie również pod takimi nazwami, jak „piecza”, „chutor” i „służba”. Rodzina była traktowana jako ród, czyli „grupa spokrewnionych ludzi”, „wspólnota rodziców i ich potomków”, która składała się z kobiety, mężczyzny, dzieci, babci, dziadka, którzy mieszkali razem, posiadali wspólny majątek, byli połączeni więzami krwi oraz wspólnymi interesami. Dla nich świętym obowiązkiem było wychowanie dzieci.” [Lubar i in. 1933, s. 1258].

Tradycyjna rodzina ukraińska w przekonaniu M. Stelmachowycza, to pierwsza szkoła „miłości i mądrości, wychowania narodowego, świątynia wartości

moralnych i dobroczynnych uczynków, kształtowania szacunku wobec ojczystej mowy, narodowych zwyczajów, tradycji, świąt, obrzędów, symboli, kultury życia codziennego i obywatelskiej”. [Stelmachowycz: 1995, s. 3–4].

Pojęcie „wychowanie rodzinne”, wymienione w encyklopedii rodzinnej, współbrzmi z terminem zawartym w Koncepcji „Rodzina i wychowanie rodzinne”; .najogólniej podkreśla się, iż wychowanie w rodzinie to „gwarancja rozwoju narodu ukraińskiego, podstawa formowania fizycznego i moralnego zdrowia dziecka”, a do jego zadań należy:

1. Formowanie wartości moralnych z pozycji dobra, sprawiedliwości, godności, prawdy, czci i człowieczeństwa.
2. Stworzenie przyjaznej atmosfery pracy w rodzinie, praca dzieci od najmłodszych lat dla dobra całej rodziny, krewnych i bliskich, rozwój cech twórczej pracowitej osobowości oraz formowanie nawyków gospodarności.
3. Włączenie dzieci do wspianiałego świata wiedzy, pieśni, przysłów, legend, dumek i innych.
4. Troska o to, ażeby każde dziecko wszechstronnie rozwijało się, opanowało mowę ojczystą i wiedzę na temat otaczającego środowiska (kraj ojczysty, przyroda itp.).
5. Przestrzeganie rodzinnych tradycji, opanowanie historii rodu, włączenie dzieci do aktywnego udziału w zwyczajach ludowych, obrzędach, formowanie u nich świadomości narodowej i własnej oraz charakteru narodowego i in.
6. Zaszczepienie nawyków sanitarno-higienicznych w procesie wychowania rodzinnego” [Arwat 1996, s. 154–156].

Nawiązując do zdania M. Stelmachowycza, wychowanie rodzinne to proces celowego formowania osobowości pod kierunkiem rodziców, który ma miejsce, gdy następuje w formie „całego szeregu konsekwentnych oddziaływań rodziców ukierunkowanych na właściwe wychowanie własnych dzieci”, celem którego jest „zdrowy i szczęśliwy człowiek o wszechstronnej wiedzy i pożądanych postawach moralnych, opartych na najwyższych wartościach” [Stelmachowycz: 1995, s. 154–156]. Przez osobowość jednostki M. Stelmachowycz rozumie człowieka jako indywidualność narodową, która „jednoczy w sobie cechy narodowe, ogólnoludzkie i społecznie znaczące, a w sensie indywidualnym niepowtarzalne”. W osobowości znajdują się te wartości, które kształtują się pod wpływem jej relacji z innymi ludźmi [Ibidem, s. 156].

Wychowanie rodzinne w ujęciu historyczno-pedagogicznym

Zasady wychowania rodzinnego formowały się jeszcze w czasach Rusi Kijowskiej od IX do XIV stulecia. Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa wychowanie rodzinne podniosło się na wyższy poziom. W Rusi Kijowskiej wielka rodzina znacznie się rozbudowała, a zawiadywali nią najstarsi, najbardziej doświadczeni i zaradni. Jak wynika z latopisów, nasi przodkowie przestrzegali ideału pedagogicznego, którego

podstawą był Stary Testament i zgodnie z którym wszyscy członkowie rodziny powinni byli podporządkować się głowie rodziny, czyli gospodarzowi domu, który posiadał ogromne uprawnienia. Pod wpływem ksiąg „Przysłów Salomonowych” oraz „Wszechmądrość Jezusa, syna Syrochoma” dziecko doznawało bolesnych i poniżających kar („Kto wstrzymuje rękę swoją, ten nienawidzi syna swego, kto zaś kocha go, ten poszukuje dlań kary”) [1988, s. 654].

Pod wpływem ksiąg Nowego Testamentu, pouczeń Jana Złotoustego, priorytet w wychowaniu dorastającego pokolenia powierzony był nie tylko ojcu, lecz całej wielkiej rodzinie. W drodze pouczeń i nakazów rodzice przekazywali swoim dzieciom cenne porady. Owo rodzinne doświadczenie reprezentował również najwybitniejszy książę, władca Rusi, twórca latopisów, Włodzimierz Monomach (1053–1125). W jego „Pouczeniu” (1096) zawarta była treść biblijnych prorocत्व, które zachowały się i nie tracą swej aktualności do chwili obecnej. Monomach dawał zalecenia i rady oraz określał warunki odnośnie wychowania dzieci: w obecności starszych – milczeć, najmądrzejszych – słuchajcie, przed starszymi ustępujcie, a z młodszymi przyjaźń miejcie: „Starych szanujcie jak ojca, a młodych – jak braci”. Książę, będąc dobrym i humanitarnym władcą, wzywał dzieci nie lenić się, lecz nieustannie pracować, strzec się „łgarstwa, pijaństwa i błędów, bo w nich giną dusza i ciało”. [Monomach 1991, s. 186].

Tę tradycję zachowywał również na terenie Rusi Kijowskiej Jarosław Mądry (1019–1054). Radził mieć miłość w sercu, gdyż wszyscy są „braćmi od jednego ojca i matki”, nie kłócić się, iżby nie zgubić sławnej ziemi ojców i dziadów” [Wozniak 1992, t. 1, s. 162].

Zatem w czasach Rusi Kijowskiej książęta pragnęli przekazać swoim dzieciom przykłady do naśladowania, radzili żyć zgodnie z prawem boskim, a rodzinie przestrzegać takich cech, jak: duch wiecznego pragnienia wolności, wyjątkowa pracowitość, brak pokory, czynić wszystko dla umocnienia rodziny i poprawy domowego wychowania dzieci.

Idea wychowania rodzinnego zdobyła sobie uznanie także w okresie Kozaczyzny, czyli w dobie Ukraińskiego Odrodzenia (XVI – pierwsza połowa XVII wieku), które zatwierdziło wysoki status ojcowskiej i macierzyńskiej pedagogiki ludowej, opierającej się na kulcie matki i ojca, babci i dziadka, rodu i narodu, co potem kontynuowane było na gruncie szkoły [Ukrajńska kozačka pedahoohyka „Oswyta” 1992, s. 1–2]. Teoria i praktyka pedagogiki kozackiej ukierunkowała się na wychowanie w rodzinie i szkole „Kozaka – rycerza”, „zahartowanego i męznego obywatela, obrońcę ojczystej ziemi z wyrazistą ukraińską świadomością narodową, głębokim i konkretnym patriotyzmem” [Rudendko 2003, s. 221–222]. W życiu duchowym ukraińskich rycerzy idea Boga i Ukrainy posiadała najwyższą wartość, gdyż u podstawy kozacko-rycerskiego wychowania znajdowały się rodzinne, ogólnoludzkie i duchowe wartości.

Problemy wychowania rodzinnego znajdowały się w centrum uwagi koryfeusza rodzimej myśli filozoficznej H. Skoworody (1722–1794). Rangę priorytetową

w wychowaniu dzieci Hryhoryj Sawwycz Skoworoda przypisywał rodzicom i nauczycielom, twierdząc, iż matka i ojciec ponoszą główną odpowiedzialność za przyszłość własnego narodu; negatywnie oceniał rodziców, którzy nie chcieli wykonywać rodzinnych obowiązków. Interpretując filozofię narodu ukraińskiego, przekonywał, iż rodzice są zobowiązani przez naturę i Boga do przedłużenia rodu ludzkiego i od ich poczucia odpowiedzialności zależy los i szczęście dzieci. [Skoworoda 1983, s. 318].

Znaczący wkład w rozwój rodzimej pedagogiki, przede wszystkim w zakresie wychowania rodzinnego, wniósł K. Uszynskyj. Pedagog ten zwracał uwagę na następujące kierunki wychowania rodzinnego: moralne, przygotowanie do pracy, fizyczne i estetyczne. W jego przekonaniu moralne wychowanie w rodzinie należy rozpoczynać od najwcześniejszego dzieciństwa, przekazując dzieciom mądrość duchową, ideały obywatelskie i doświadczenie pokoleń. K. Uszynskyj sądził, iż wychowanie dzieci to „sztuka rodzicielska”, którą urzeczywistniają główni wychowawcy o naturalnych talentach. „Babcia, matka, dziadek – podkreślał on – pojmowali instynktownie i wiedzieli z doświadczenia, że sentencje moralne czynią dzieciom więcej szkody niż korzyści, gdyż moralność opiera się nie na słowach, lecz na samym życiu rodziny, które otacza dziecko z wszystkich stron i w każdej chwili wnika w ich dusze” [Uszynskyj 1974, s. 17–19]. Najbardziej doceniał – ten pedagog oświatowiec – rolę matki, dostrzegając w niej nie tylko wychowawczynię własnych dzieci, lecz i całej społeczności.

Warto również podkreślić, iż uczony ten znaczącą rolę w rodzinnym wychowaniu przypisywał pracy fizycznej. Jego zdaniem „jest to najpiękniejszy spadek, który mogą rodzice pozostawić własnym dzieciom” [Uszynskyj 1974, s. 21–26]. Wszystkie przytoczone opinie i poglądy K. Uszynskyj bardzo szeroko opisał w wielkiej encyklopedii dziecięcej uznanej za bardzo dobry poradnik dla rodziców, która ukazała się pod tytułem „Dziecięcy Świat” (1861) oraz w podręczniku do nauczania elementarnego „Słowo Ojczyste” (1864).

Podobne poglądy wypowiadał i szeroki je upowszechniał wielki przedstawiciel ruchu kulturalno-oświatowego Zakarpacia, pedagog O. Duchnowycz (1803–1865). W jego przekonaniu rodzice powinni być pierwszymi wychowawcami swoich dzieci i dawać im osobisty dobry przykład postępowania i działania. Do podstaw rodzinnego wychowania O. Duchnowycz zaliczył człowieczeństwo i miłość do człowieka. Apelowal do rodziców, iżby dali dzieciom największe bogactwo-wiedzę: „Daj synowi twemu zdrowy rozum, daj mu dobry charakter, daj mu naukę, zdolności, miłość do pracy, dobre serce, miłość bliźniego i Boga”. Pedagog zwracał także uwagę na takie metody wychowania, jak dobry przykład, pochwała i tzw. „ciche ukaranie”, zachęcając rodziców „za dobre zachowanie pochwalić, miłować i obdarowywać, lecz niewłaściwe cichutko ukarać, i to wystrzegając się gniewu i chęci zemsty, lecz z dobrotliwym upomnieniem, a także nie dla samego ukarania, lecz naprawienia zła” [Duchnowycz 1993, s. 199–203].

Problematyka wychowania rodzinnego opisywana była także w twórczości wybitnych ukraińskich pisarzy: T. Szewczenki [1979], M. Kociubinińskiego („Cienie zapomnianych przodków”) [1996], I. Franki („O ojcu. Artykuły. Wspomnienia”; „Z listu do Olgi Rożkiewicz”) [1960]. Tak genialny ukraiński myśliciel T. Szewczenko, którego marzenie o posiadaniu własnej rodziny nigdy się nie spełniło z powodu długotrwałego zesłania, pisał: „W naszym raju ziemskim nie ma nic piękniejszego od młodej matki z jej dzieciaczkiem malutkim” [Szewczenko 1979]. Poeta doskonale rozumiał, że za wychowanie dzieci rodzice najbardziej odpowiadają przed Bogiem („I tam gdzie matka rodziła, na świecę u Boga zarabiała, pokłony wielkie bijąc Przejrzystej stawiała, modliła się, iżby dobry los kochał jej dziecko”) [Szewczenko 1979, s. 230].

Także Iwan Franko formułował własne wskazania o tym, jakie powinno być wychowanie dzieci, kładąc nacisk na przekonanie, iż wychowanie to jedno „z najważniejszych zadań wszelkiej miłości” i zarazem jedna z „najważniejszych podstaw rodzinnego szczęścia” [Franko 1960, s. 38].

Przełom wieku XIX i XX charakteryzował się nowymi analizami problematyki wychowania rodzinnego i publikowaniem nowych prac przez pedagogów ukraińskich. Znaczące miejsce w tym zakresie zajmowały opracowania O. Barwińskiego „Poradnik dla matek” [1920], I. Bartoszewskiego „Pedagogia ruska albo nauka o wychowaniu” [1891], A. Wołoszyna „Psychologia pedagogiczna” [1933], M. Hałuszczynskoho „Oświata ludowa i wychowanie narodu: Metody i cele” [1920], Juliana Dzerowycza „Pedagogika” [1925], W. Lewyckoho „Historia wychowania i nauczania” [1925], O. Makaruszki „Nauka wychowania: Podręcznik dla szkół i rodzin” [1922], Iwana Juszcyszyna „O wychowaniu moralnym młodzieży” [1907] i wiele innych. Omówiono w nich teoretyczne zasady wychowania dorastającego pokolenia, w tym również i wychowania rodzinnego (omówiono szczegółowo w paragrafie 1.2). Spuścizna twórcza pedagogów pierwszych lat wieku XX nasuwa myśl, iż dzieci od momentu przyjścia na świat powinny być wychowywane w języku ojczystym, rozwijać się pod wpływem rodzimego języka, kultury, rodzinnej obrzędowości z jednoczesnym poszanowaniem dla wartości ogólnoludzkich.

Poglądy podobnie brzmiące w odniesieniu do roli wychowawczej rodziny napotykaemy także w pedagogicznej spuściznie Sofii Rusowej. Stwierdzała ona, że rodzina powinna stanowić naturalny ośrodek budowy najgłębszych uczuć moralnych, w którym rodzic się będą i pogłębiać miłość do mowy ojczystej, do rodziców, dziadków i babć, rodu, narodu, kultury i historii. „Najwspanialszym kierownikiem – głosiła ona – musi być matka jako wychowawczyni własnych dzieci, która instynktownie potrafi czytać w dziecięcej duszy i rozumieć ją”. Dając własne wskazówki, proponowała rodzinom, iżby łączyli się w stowarzyszenia, ażeby „swobodnie wychowywać dzieci w małych grupkach, mocno związanych z ich własnymi rodzinami, aby owe maleńkie towarzyskie ochronki stawały się

pomostami przerzuconymi od wąskiego rodzinnego kręgu do szerszej szkolnej społeczności”. [Rusowa 1996, s. 37].

Analiza oświatowo–historycznych, psychologiczno–pedagogicznych źródeł, w których poruszano problemy wychowania rodzinnego w placówkach edukacyjnych na ziemiach zachodnio–ukraińskich wyraźnie wskazuje, iż działacze oświatowi i pedagogiczni tego regionu omówili i ustalili treść, cele, zadania, zasady, metody, formy i środki wychowania rodzinnego, które współbrzmiały z fundamentalnymi założeniami współczesnej myśli pedagogicznej. Zatem dostrzegamy, iż za wychowanie młodego pokolenia odpowiedzialni byli zawsze rodzice. Obowiązek ten polegał przede wszystkim na nadawaniu wychowaniu odpowiedniego kierunku: przestrzeganiu boskich nakazów, przestrzeganie elementarnych moralnych norm współżycia i wystrzeganie się jakichkolwiek negatywnych poczynań.

Znaczący wkład do procesu wychowania rodzinnego wniósł znamienity ukraiński pedagog Hryhoryj Waszczenko (1878–1967), którego naukowa spuścizna powraca dziś z krainy niezasłużonego zapomnienia. Pedagog ten upatrywał podstawy życia rodzinnego i zdrowego społeczeństwa w moralności chrześcijańskiej, która połączona z ukraińską duchowością stworzyła chrześcijański ideał wychowawczy w postaci wizerunku idealnego człowieka. Ogromny nacisk kładł on na nauczanie religii w szkołach, czytelnictwo chrześcijańskiej literatury religijnej tak w szkole, jak i w rodzinie, uczyła ona bowiem szacunku wobec starszych. Dla urzeczywistnienia owego zadania pedagog radził rodzicom nie rozbiewać dzieci, być konsekwentnymi i twardymi wychowawcami, uczyć je szanować pracę i być dla nich wzorem we wszystkich działaniach. H. Waszczenko radził rozpoczynać pracę wychowawczą z dziećmi już we wczesnym ich dzieciństwie od dawania wzorcowego przykładu postępowania przez samych rodziców, zgodą i miłością w życiu rodzinnym oraz wyróżniać się konsekwencją i stałością wychowawczych wymagań, przyzwyczajaniem dzieci do odmawiania modlitwy za rodziców, nie przesadzać też z surowością wymagań, co – w jego przekonaniu – prowadziłoby do negatywnych konsekwencji wychowawczych [Waszczenko 1997. s. 123–126].

W okresie trwania ideologii komunistycznej, nie zważając na nieustanne represje, fałszywą i kłamliwą ideologię, niszczenie rodzinnej kultury życia, naród ukraiński potrafił zachować wartości rodzinne. I chociaż tradycje, obyczaje i obrzędy ludowe wykazywały podobieństwo do ilustracji haseł politycznych, bolszewizmowi poprzez głoszenie wojowniczego ateizmu mimo wszystko nie udało się w pełni zrujnować zasad życia rodzinnego Ukraińców.

Warto zatem podkreślić, iż rodzina zawsze znajdowała się w polu widzenia pedagogów wieku XX: Ołeksandra Olesia („Mojej Matce”) [2000], Antoniego Makarenki („Książka dla rodziców”) [1954], „Lekcje o wychowaniu dzieci” [1954], W. Sosiury („Do brata”) W. Suchomłynskiego [1976, s. 532–535]. Ich system dydaktyczno–wychowawczy wychowania rodzinnego opierał się na ideałach humanizmu.

Zdaniem W. Suchomłynskiego wychowanie jest wielostronnym procesem duchowego wzbogacania wychowawców i wychowanków oraz sposobem życia rodziny [Suchomłynskij 1976, s. 530–531]. Pedagog wzywał do strzeżenia i szacunku wobec największego bogactwa ducha 1976 miłości ludzkiej, która jest „związkiem duszy i ciała, rozumu i ideałów, szczęścia i poczucia obowiązku”. Uczucie to powinno panować w każdej rodzinie, gdyż jedynie rodzina jest szkołą „skutecznej ludzkiej miłości 1976 miłości oddania i siły, uległej i wymagającej zarazem”. „Nauczcie się strzec i szanować, rozwijać i doskonalić miłość ludzką – najdelikatniejsze, najwdzięczniejsze, najmiłsze i najlepsze bogactwo ludzkiej duszy” [Suchomłynskij 1976, s. 157–164].

Zarówno W. Suchomłynskij jak i H. Waszczenko koncentrowali się na szacunku wobec starszych pokoleń, co powinno być prawem i nakazem życia dla wszystkich. Obowiązkiem dzieci – przekonywali – jest odpłacać rodzicom „opieką, miłością i oddaniem”, albowiem „ród ludzki składa się z pokoleń”, co było wielką mądrością bytu człowieka. Pedagog doradzał wyznaczać dziadkowi i babci „miejsce poczesne w domu”, nie wstydzić się dzielić się z nimi radościami i smutkiem, proponował przechowywać ich „przedmioty – relikwie” i przekazywać je własnym dzieciom i wnukom, gdyż „pamięć pokoleń – to żywa historia narodu” [Suchomłynskij 1976, s. 216].

Za priorytetowe w wychowaniu W. Suchomłynskij uznawał stosunki moralno-etyczne w obrębie rodziny i odnoszenie się do matki jako najbliższej istoty na ziemi. Podkreślał, że „w rodzinie najdelikatniejszy i najmądrzejszy rzeźbiarz to właśnie matka” [Suchomłynskij 1976, s. 532] „Strzec macierz – podkreślał – to znaczy troszczyć się o czystość źródła, z którego piłeś od pierwszego oddechu oraz pić będziesz do ostatniej minuty twego życia”. Uważał też za wielki honor „być godnym swego ojca”, w wizerunku którego „zakłęta jest odpowiedzialność człowieka za twoje pojawienie się na świecie, za każdy twój krok i uczynek od narodzin aż do śmierci” [Suchomłynskij 1976 s. 208–211].

Zatem pedagogika ojcowska W. Suchomłynskiego zachowuje swoją aktualność i dziś, służąc jako istotne źródło twórczości pedagogicznej.

Nieśmiertelną skarbnicę rozwoju pedagogiki rodzinnej pozostawił nam także M. Stelmachowycz, który wiodącą rolę w wychowaniu dzieci upatrywał w poczynaniach rodziców, babć, dziadków, braci, sióstr, organizacji społecznych, cerkwi oraz ojczyściej mowie ukraińskiej. To on wychodził z założenia, iż skuteczne wychowanie rodzinne jest realizowane dzięki „...szczerzej łasce macierzyńskiej, nie zawsze widocznej miłości ojcowskiej, ciepłu domowego ogniska, opiece, poczuciu bezpieczeństwa, rodzinnej zgodzie”, wzywał do powrotu i „odrodzenia rodziny ukraińskiej z jej niepowtarzalnym autorytetem, miłością do dzieci, oddaniem świętemu obowiązkowi”, „opiece nad starszymi rodzicami z jednoczesnym zachowywaniem narodowych cnót oraz norm moralności chrześcijańskiej” [Stelmachowycz 1995, s. 15–17], jednak najważniejszą zasadą ludzkości – zdaniem

M. Stelmachowycza – powinien być szacunek wobec starości [Stelmachowycz 1995, s. 21]. Nie mniejsze znaczenie miała też jego myśl, iż rodzice powinni władać wielkim darem „przedłużenia i powtórzenia siebie w dzieciach” [Stelmachowycz 1991, s. 6].

Ponadto M. Stelmachowycz wskazał wiodące kierunki wychowania rodzinnego, wśród których uwzględnił: 1. „Praktykę moralno-duchowego wychowania dzieci w rodzinie”; 2. „Wiodące idee i tradycje wychowania przez pracę”; 3. „Drogi i źródła wychowania intelektualnego”; 4. Opieka zdrowotna oraz rozwój fizyczny dzieci”; 5. „Poglądy na kwestie piękna i nauczanie dzieci jego przeżywania” [Stelmachowycz 1997].

Analiza i badanie dziejów wychowania rodzinnego w Ukrainie niezależnej

Należy podkreślić, iż w ostatnich latach podjęto szeroko zakrojone i gruntowne prace nad dziejami wychowania rodzinnego na Ukrainie, zachowując zarówno pryncypia metodologiczne, jak i obiektywizm ocen spuścizny źródłowej. W kontekście merytorycznych i metodologicznych zasad analizowania źródeł można stwierdzić znaczący wkład w tym zakresie uczonych współczesnych, a w tym: O. Akimowej [2004, s. 15–19], I. Bech [1998], H. Wasianowycza [1995], O. Wysznewskiego [2006], A. Gorochowycz [1992], A. Danik [1997, s. 17], L. Dziubko [2004], O. Dubaseniuk [2005], L. Jowenko [2005], B. Kowbas, W. Kostyw [2002], W. Kuź [1995], A. Kuźminskiego W. Omeljanenko [2006], D. Łucyk [1997], O. Suchomłynskiej [1996], J. Rudenki [2003]. I tak, O. Dubaseniuk analizuje wychowanie jako proces świadomego samorozwoju osobowości [2005], O. Wysznewskij akcentuje takie wartości i zalety życia rodzinnego jak: opieka nad dziećmi ze strony rodziców i starszych członków rodziny, szacunek wobec przodków, troska o ich mogiły, zgoda i zaufanie pomiędzy członkami rodziny, harmonia międzypokoleniowych relacji, ich demokratyzm, pomoc słabszym członkom rodziny, wspólnota zainteresowań, zdrowy sposób życia, podtrzymywanie zwyczajów ludowych, ochrona tradycji i gościnność [Wysznewskij 2006, s. 341–346].

Na kształtowanie takich rodzinnych wartości jak „wspólnota pokoleń”, „zdrowa atmosfera domu” („zgoda i porządek w chacie”, „styl wypowiedania się, łagodne i przyjazne zwracanie się do członków rodziny”) zwraca uwagę A. Gorochowycz. Stwierdza ona, iż podstawowym warunkiem sukcesu wychowania rodzinnego jest „najbardziej bezpośredni i najmocniejszy obowiązek rodziców w postaci znajdowania wszechstronnego kontaktu z dziećmi”, ochrona dobra zawartego w duszy, rozwinięcie i przekazywanie go następnym pokoleniom [Gorochowycz, s. 10].

Pedagog istotne znaczenie przypisuje przykładowi rodziców, który wiąże się z religijnością, patriotyzmem, humanizmem, „zamiłowaniem do estetyki”, „formy czytania książek”, uczestnictwem w „impresach kulturalnych”, podróżach krajoznawczych, zachowaniu tradycji narodowych i obyczajów, które dopiero łącznie

tworzą „styl ukraiński i atmosferę wychowawczą „życia duchowego” [Gorochowycz 1992, s. 16]. Jej zdaniem, sami rodzice powinni być „inicjatorami i wykonawcami wszystkich praktycznych poczynań dla urzeczywistnienia ogólnonarodowych celów” [Gorochowycz 1992, s. 22–36]. Zwracała również uwagę na dotrzymywanie w rodzinie tradycji ludowych zwyczajów i obrzędów, głównie religijnych: „ Tajemniczość, oddech niedawnej przeszłości, głęboki symbolizm na zawsze wnikają do świadomości, wywołują poczucie przynależności do ojczyzny, narodu. Wiedząc o przeszłości, wiemy o tych, którzy z nami byli: rodzicach, dziadach, krewnych” [Gorochowycz, s. 68].

Znajomość treści opracowań galicyjskich pedagogów pozwala wysnuć wniosek, iż uważali oni rodzinę za najważniejsze środowisko kształtowania narodowej świadomości dziecka, jego charakteru i życiowego sukcesu. W rodzinnym domu, poprzez krewnych i bliskich, gdzie wszystko przepełnione było i ogrzane ciepłem rodzinnej kultury, tradycji i zwyczajów, można wypracować i utrzymać narodową świadomość. Zaszczepić dzieciom prawdziwą miłość do wszystkiego, co ojczyste potrafią rodzice, którzy są ludźmi świadomymi swej narodowości i noszą w swym sercu gorącą miłość do Ojczyzny. Nie mając jej, nie posiadając świadomości narodowej, nie można tego przekazać następnym pokoleniom. Odpowiednie wychowanie narodowe i taką samą świadomość można przekazać człowiekowi, wpływając na jego uczucia poprzez piękno ojczystej ziemi, zachwyty nad dźwiękami ojczystej pieśni, przywiązanie do miejscowych zwyczajów, a dalej uświadamiając młodego człowieka, formując jego wolę i charakter. Takie początkowe wychowanie można zapewnić jedynie przy domowym ognisku. Analiza źródłowych opracowań stwarza podstawy do sformułowania wniosku, że wychowanie w rodzinie w drugiej połowie XIX wieku opierało się na ojczystej mowie i obyczaju oraz życiu rodzinnym, a swoją treścią podporządkowane było i zgodne z naturą ukraińskiego dziecka, potrzebom jego cielesnego, duchowego, moralnego i intelektualnego rozwoju i w pełni odpowiadało zainteresowaniom rodziców oraz narodu w procesie formowania osobowości Ukraińca. Dla ukraińskiej rodziny charakterystyczne było wspólne codzienne odmawianie modlitwy, „opowiadanie o rodzinie, rodzie, wiosce, o przeszłości i życiu ludzi, o tym jak kochali i za co cierpieli, opowiadanie miejscowych bajek, legend, nauka pieśni śpiewanych przez przodków”. Wszystko to znalazło swe miejsce w artykułach i monografiach Marii Chepil. Ich treść zapoznaje czytelnika ze specyfiką rodzinnego wychowania, które ukazują również elementarze, czytanki, podręczniki rachunków, ojczystej mowy, których używały dzieci w wieku szkolnym w Galicji, na Bukowinie oraz na Zakarpaciu w badanym okresie historycznym.

Rodzina ukraińska drugiej połowy XIX i pierwszego 30-letniego wieku XX stanowiła główny nośnik idei, sposobów myślenia, tradycji i obyczajów, jakie przekazywane były z pokolenia na pokolenie. Była ona najważniejszą instytucją przechowywania kultury etnicznej i psychiki oraz kształtowania świadomości narodowej.

Rodzina ukraińska wypracowała system wartości, które z biegiem lat znalazły się u fundamentu koncepcji ukraińskiego wychowania narodowego. W naszym przekonaniu prawdziwe określenie perspektyw wychowania na Ukrainie jest niemożliwe bez uwzględnienia potencjału pedagogicznego tradycyjnej rodziny ukraińskiej. Musimy zatem powrócić do tego, co ojczyście, ukraińskie, narodowe, europejskie, a co w czasach niemal niewolniczych lat było celowo ignorowane i niszczone.

Wychowanie rodzinne na podstawie wiekowych tradycji, obyczajów, wierzeń ukraińskiego etosu oraz uwzględnianie specyfiki narodowej mentalności poddają analizie A. Kuźminśkyj i W. Omelianenko. Pedagodzy ci wszechstronnie badają rozmaite aspekty moralnego, narodowo-patriotycznego, intelektualnego wychowania, wychowania przez pracę, wychowania fizycznego i estetycznego, jak również metody wychowania rodzinnego, formowania świadomości i przekonań, organizowania działalności oraz kształtowania zachowań i postępowania, stymulowania i korygowanie zachowań w toku funkcjonowania jednostki [Kuźminśkyj 2006].

Elementy wielopłaszczyznowej edukacji członka rodziny, czyli: rozwój psycho-intelektualnej sfery członka rodziny, formowanie jego kultury społecznej i prawnej, moralno-psychologiczna struktura jego świadomości, rozwój kultury komunikacyjnej, edukacja pedagogiczna, budowa jego kultury ekonomiczno-gospodarskiej, a także higieniczno-zdrowotnej poddaje analizie naukowej W. Kostyw [1996].

W konsekwencji społecznych kataklizmów, które miały miejsce w XX stuleciu, w fundamentalnym zakresie zmienił się świat, zmieniło się rodzinne życie, zmieniła się sama rodzina. W świadomości społecznej kształtują się wartości właściwe płci żeńskiej. Mówimy o przewadze elementu kobiecego w ukraińskiej psychologii narodowej, o żeńskich podstawach ukraińskiego charakteru narodowego. W warunkach budowy niepodległego państwa ukraińska rodzina, odradzając wielowiekowe tradycje, powinna wychowywać aktywnych i narodowo świadomych obywateli Ukrainy.

Wnioski końcowe

Na podstawie przebadania i wnikliwej analizy spuścizny ukraińskich pedagogów przeszłości i współczesności można dojść do wniosku, iż problem wychowania rodzinnego dzieci w rodzinie ukraińskiej sięga bardzo odległych czasów. W okresie minionych stuleci rodzina ukraińska, pomimo wielowiekowych dążeń okupantów do denacjonalizacji narodu ukraińskiego, zachowała i przechowała tradycje pedagogiki ludowej, pamięć historyczną, umiłowanie wolności, marzenia o niepodległości własnego narodu w formie państwowej, rozwijała w dzieciach miłość do ojczyzny, pracowitość i zaszczepiała wartości ogólnoludzkie.

Istota wychowania rodzinnego polegała na przekazywaniu dzieciom rodzicielskiego doświadczenia, spuścizny kulturowej oraz przekazywaniu wartości.

W rodzinie, zgodnie z zasadami, tworzył się fundament wychowania wartościowego obywatela i odbywało się nabywanie ogólnoludzkich i narodowych wartości. Podstawą rodzinnej pedagogiki była i nadal taką pozostaje ukraińska pedagogika ludowa, głównie kozacka, a także poglądy znanych pedagogów i działaczy kulturalno-oświatowych przeszłości. Do fundamentu wychowania dorastającego pokolenia przekazano wartości chrześcijańskie, dlatego wychowanie rodzinne wywierało pozytywny wpływ na dzieci. Doświadczenie to powinno być wykorzystane w procesie wychowania młodego pokolenia również i dziś. Poglądy ukraińskich pedagogów nie utraciły bowiem nic ze swej aktualności, ich koncepcje wzbogaciły narodowo-kulturową spuściznę Ukraińców, uzupełniły rodzinną myśl pedagogiczną, dlatego szerokie ich naświetlenie i popularyzacja, ponowne przemyślenie, zagwarantują utrzymanie ich w świadomości kolejnych pokoleń obywateli Ukrainy.

Summary: The article highlights the definitions „kin”, „family”, „kin education”, „family education”, the research of scientists of the problem of education of children in Ukrainian family. For centuries Ukrainian families kept the traditions of folk pedagogics, historical memory, love of freedom, desire for independence of their people, brought up in children love of motherland, diligence, instilled universal human values. The essence of education in Ukrainian families was based on transfer of parental experience to children, cultural heritage and formation of values orientation. The basis of family education was and remains Ukrainian folk pedagogy, especially Cossack pedagogy, pedagogical ideas of the prominent pedagogues and cultural and public personalities of the past.

Key-words: Ukrainian kin, Ukrainian family, folk pedagogy, education, Ukrainian pedagogical thought.

Bibliografia

- Akimowa O., *Suczasyj pidchody do analizu istoriko – pedahohyčnoho procesu* [w:] „Naukowy Zapiski Winnyckoho Derżawnoho Pedahohyčnoho Uniwersytetu. Serija „Pedahohyka i Psiholohija”: Zb. Naukowych prac” 2004, nr 11, s. 15–19.
- Arwat F. (red.), *Rodyjno – symejna encykłopedia*. Kyjiw 1996, Bartoszewський I., *Pedagogija ruska abo nauka o wospitaniju*, Lvov 1891.
- Barwynskij O., *Poradnyk dla materej*, t. 1, Wydawnictwo Lwiwśkoj Filii Ukrainśkoho Towarystwa Ochorony Dytej i Opiki nad Mołodiju w Lvovi, Lviv 1920.
- Bech I., *Osobistisno koncentrowane wychowanija* Kyjiw 1998, IZMN.
- Biblija abo Knyhy Swjatocho Pyśma i Nowoho Zapowytu*: Iz mowy dawnjewrejskoj i greckojo na ukrajinsku mowu nanowo perekładena. 988 – 1988: Juwilejne wydannja z nagody tysjaczolyttja christijanśtwa w Ukrainie. Kyjiw 1988, s. 654.
- Chepil M., *Ukraińska simja jak czynnyk formuwanija nacjonalnoj swydomości (II polowyna XIX – poczatok XX st.)* „Naukowy Zapiski Ternopilśkoho Derżawnoho Pedahohyčnoho Uniwersytetu „Serija Pedahohyčna” 2000, nr 4, s. 51–54.
- Chepil M., *Wzaimodija szkoły, simji i bromady szczo do formuwanija nacjonalnoj swydomo-*

sti uczniwśkoj mołodi (istoryko – teoretycznyj aspekt) [w:] Faktory socjalnoho formuwannja osobistosti: szkoła, simja, hromadskist: materiały naukowo-praktycznoji konferenciji. Wyd. centr. LNU im. I. Franka, Lwiv 2000, s. 105–115.

Chepil M., *Żynka – maty jak nosij nacjonalnych cynnostej ukrainskoji rodyny (druha połowyna XIX – persza tretyna XX st.* „Wisnyk Prikarpatśkoho Uniwersytetu. Seria Pedahohyka” 2001, nr 6, s. 73–81.

Chepil M., *Etnopedahohiczny aspekty wychowannja ukrainskoji mołodi* „Naukowy Zapiski Ternoplśkoho Derżawnoho Pedahohycznoho Uniwersytetu. Seria Pedahohyka 2002, nr 9, s. 10–16.

Chepil M., *Teoria i praktyka formuwannja nacjonalnoj swidomosti ditej ta mołodi Hałyczyny (druha połowyna XIX – persza tretyna XX st.)*. Drohobycz 2001, Wydrodżennja.

Chepil M., *Edukacja patriotyczna i kształtowanie świadomości narodowej młodzieży ukraińskiej* [w:] H. Bednarski i R. Kucha (red.), *Rodzina jako nośnik tradycji narodowych, religijnych i patriotycznych*, Łowicz – Ryki 2009, s. 157–169.

Chepil M., Ł. Stachyw, *Pydrucznyk jak czynnyk rodynnoho wychowannja mołodszych szkolaryw w Zachydnioj Ukrainie (1919 – 1939)*, Drohobycz 2010.

Chepil M., *Narodno-pedahohyczny zasady wychowannja ditej w ukrainskoji simji (kiniec XIX – persza tretyna XX st.)* „Pedahohycznyj Almanach” 2010, nr 6, s. 249–258.

Danik A.A., *Formuwannja u junakiw ta dywczat hotownosti do symejno- pubutowoji pracy w procesie rodynnoho wychowannja* [w:] Awtoreferat dis. ... kand. .. ped. Nauk. Kyrowohrad 1998, s.17.

Dubaseniuk O., *Teorija i praktyka profesyjnoji wychownoji dijalnosti pedahoha*, Żytomir 2005.

Duchnowycz O., *Twory*, Użhorod 1993, Karpaty, s. 199–203.

Dziubko Ł., *Uswydomlennja ta widpowydalne batkiwstwo jak umowa pownoczynnoho rodynnoho wychowannja* [w:] Pedahohycznyj proces: Teoria i praktyka. Wyp. 2. EKMO, Kyjiw 2004.

Dzjerowycz J., *Pedahohyka*. Nakładom Greko-Katoličkoji Bogosłowskoji Akademiji, Lwiv 1937.

Fedorenko D., Fedorenko O., *Rodynne wychowannja w antyčnyj Ukrainie* „Początkowa Szkoła” 2005, nr 3, s. 40–42.

Franko I., *Pedahohycznyj stattdji i wysłowluwannja*. Kyjiw 1960, Radjańska Szkoła, s. 37–38.

Gorochowycz A., *Plekajmo w dytyni i rozum i duszu*. Drohobycz 1992, „Beskid”; taż: *Batki i dyty*. Winnipeg – Toronto 1965. Nakładom Sojuzu Ukrajinko Kanady Fundaciji im. Natalii Kobrynskoji.

Hałuszczynśkyj M., *Narodna Oswyta i Wychowannja narodu: Metody i cyli*, Kosztom Towarystwa „Proswyta”, Lwiv 1920.

Honczarenko S., *Ukrainskyj pedagogycznyj słownyk*. Kyjiw 1997, Łybyd’, s. 53.

Jeremenko W., Słypuszko O., *Nowyj tłumacznyj słownyk ukrainskoji mowy*, t. 3 .. Kyjiw 2000, s. 915.

Jowenko Ł., *Suspilstwo i simja: Suczasny problemy rodynnoho wychowannja* „Początkowa

Szkoła” 2005, nr 4, s. 50–52.

Juszczyszyn I., *O moralnym wychowannju molodeży* „Uczytel” 1907, nr 21–22, s. 305–316; nr 23–24, s. 339–351.

Kociubiński M., *Tyni zabutyh predkiw: Powyst ta opowydannja*, Odesa 1996.

Kostyw W., *Narodno – pedahohyczny ideji mynułoho w formuwannji suczasnoho simjanina*. Iwano – Frankiwsk 1996.

Kowbas B., Kostyw W., *Rodynna pedahohika* t. 1–3. Iwano – Frankiwsk 2002; W. Kostyw: *Metodyka wyjawlenija rywnja moralnoj wychowanosti dytej iz nepownych simiej*, Iwano – Frankiwsk 1996; tenże: *Narodno pedahohyczny ideji mynułoho w formuwannji suczasnoho simjanina*. Iwano – Frankiwsk 1996.

Kuż W., *Materynska szkoła wychowannja w rodynie* „Pedahohyka i Psychołohija” 1995, nr 4, s. 125–131.

Kużmiński A., W. Omelianenko, *Pedahohyka rodynnoho wychowannja: Nawczalnyj posibnyk*, Znanija, Kyiw 2006.

Kużmiński A., Omelianenko W., *Pedagogika rodynnoho wychowannja*, Kyiw 2006,

Rudenko J., *Osnowy suczasnoho ukrajinskoho wychowannja*, Kyiw 2003, Wydawnictwo im. O. Teligi, s. 44.

Lewyćkyj W., *Istorija wychowannja i nawczannja*. Towarystwo „Nowa Ukrajinska Szkoła”, Lwiv 1925.

Lubar O., Stelmachowycz M., Fedorenko D., *Istorija ukrajinskoj szkoły i pedahohyki*. Kyjiw 2003, „Znannja”, KKO, s. 44; Rodyna [w:] I. Rakowskyj (red.): *Ukrajinska zahalna encykłopedija, koljor. Tabl. z mapami ta obrazkami*. Lwiv – Stanisławyw- Kołomyja 1933, „Rydna Szkoła”, s. 1258.

Łucyk D., *Ukrajinska simja, jejo wychowny funkcji*, Drohobycz 1997.

Makaruszka O., *Nauka wychowannja: Pydrucznyk dla Szkił i rodyn*. Nakładom awtora. Lwiv 1922.

Makarenko A., *Knyha dla batkiw*. 4, Radjanska Szkoła, Kyjiw 1954, s. 10–332.

Makarenko A., *Lekcji pro wychowannja dytej*, t.4, Radjanska Szkoła, Kyjiw 1954, s. 334–418.

Maruszkiewicz A., W. Postowyj, T. Aleksejenko, *Rodynna pedahohyka*, PARAPAN. Kyjiw 2002, s. 21.

Monomach W.: *Pouczennja* [w:] M. Sulima (red.): *Dawnja ukrajinska literatura: Chrestomatija*, Radjanska Szkoła. Kyjiw 1991, s. 186.

Oleś O., *Mojij Materi* [w:] T.O. Charachoryna, T.W. Tkaczuk, W.S. Adamenko (red.) *Ukrajinska Literatura: Chrestomatija* 10 kł. Donieck 2000, WKF „BAO”, s. 783.

Rudenko J., *Osnowy suczasnoho ukrajinskoho wychowannja*, Kyiw 2003, Wydawnictwo im. O. Teligi.

Rusowa S., *Wybrany pedahohyczny twory*. Kyjiw 1996, Oswyta, s. 37.

Skoworoda H.: *Wyrszy. Pysni. Bajki. Dialogi. Traktaty. Prytczy. Prozowy pereklady*. Listy. Kyjiw 1983, Naukowa Dumka, s. 318.

- Stelmachowycz M., *Ukraińska rodynna pedagogika*, Kyjiw 1996, Łybyd', ISDO, s. 153.
- Stelmachowycz M., *Ukrajinska rodyna*. Kyjiw 1995, s. 3-4.
- Stelmachowycz M., *Narodne dytynoznawstwo*. Kyjiw 1991, Towarzystwo „Znannja”, s. 6.
- Stelmachowycz M., *Ukraińska narodna pedahohyka*. Kyjiw 1997.
- Suchomlynśka O., *Suczasyjnyj cynnosti w wychowannji: problemy, perspektywy* „Szlach Oswyty” 1996, nr 1, s. 24 – 217.
- Suchomlynśkyj W., *Wybrany Twory*, t. 2, Radianska Szkoła, Kyjiw 1976, s. 532–535.
- Szczerbań, *Nacjonalne wychowannja w symji*. Kyjiw 2000, s. 217.
- Szewczenko T., *I wyrys ja na czużynie*. Kyjiw 1979, Weselka, s. 230; T. Szewczenko: Małyj Kobzar, Kyjiw 1979.
- Ukrajinska narodna pedahohyka w szkoli: Metodycznyj wkazywki*. Kyjiw 1990, KDPU, s. 24.
- Ukrajinska kozacka pedahohyka* „Oswyta” 1992, 1 weresnja, s. 1–2.
- Uszynśkyj K., *Pro symejne wychowannja*. Kyjiw 1974, Radianska Szkoła, s. 17–19.
- Wasjanowycz H., *Pedahohyczna etyka*. Lviv 2005, NORMA; tenże, P. Czernykow: *Etnopedahohyka i moralno- etyczne wychowannja uczniw*, Czernyhiw 1995.
- Waszczenko H., *Wybrany pedahohycznyj twory*. Drohobycz 1997, Wydrodżennja, s. 123–126.
- Woloszyn A., *Pedahohyczna Psychohohija*, Užhorod 1933, Nakładom Pedahohycznoho Towarzystwa Pydkarpatskoj Rusi.
- Woznjak M., *Istorija ukrajinskoj literatury*. Lviv 1992, t. 1, Swit, s. 162.
- Wysznewśkyj O., *Teoretycznyj osnovy suchasnoj ukrajinskoj pedahohyki*: Posibnyk dla studentiw wyszczych nawczalnych zakładiw, Koło, Drohobycz 2006.